

Вановська І.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Хан Є.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ У ПРАВОБЕРІЖНІЙ УКРАЇНІ НА ТЛІ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ (ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті проаналізовано процес становлення і функціонування земських установ в історії України на початку ХХ ст. у ракурсі культурно-освітнього простору вітчизняного місцевого самоврядування та прослідковано практичні заходи земств організаційного плану з розширенням представницької бази та соціальних обов'язків власних структурних підрозділів у 1911–1920 рр. на Правобережжі.

Головний обсяг здобутків земств у галузі освіти на Правобережжі – це постійна фінансова підтримка початкових шкіл, видання спеціальної літератури, облаштування бібліотек. Подвійність в управлінні та підпорядкуванні початкових шкіл краю зумовив і відповідну систему підготовки педагогічних кадрів – для народних училищ Міністерства народної освіти вчителів готували: учительські інститути, учительські семінарії тощо. Розвиток системи місцевого громадського управління того часу в Україні відбувався в умовах відсутності власної державності та регулювався імперськими нормативно-правовими актами. Однак, політична та соціально-економічна специфіка Правобережної України значною мірою зумовила хронологічну й змістову корекцію земської реформи в регіоні. При цьому відповідні законодавства визначали лише загальні завдання земських установ, правила їх формування та обов'язкові повинності. Діяльність же правобережних українських земств демонструє процес освоєння законодавства Російської імперії про місцеві органи самоврядування в реальній практиці з урахуванням умов окремого краю.

Починаючи свою діяльність у галузі культури та народної освіти, земства не маючи ніякого досвіду у цій галузі і постійно нашкоджуючись на нестачу коштів та законодавчі заборони російського уряду, пройшли складний шлях від безсистемності до створення початкових шкіл, видання спеціальної літератури і газет та формування бібліотек. Земства українських губерній Російської імперії не зупинилися на теоретичних знаннях. Спектр їх просвітницької діяльності включав в себе також і практичну діяльність на показових ланах та ділянках, роботу агрономічної ради та бюро, з'їзди сільськогосподарських власників земельних наділів та виставки їх досягнень.

Ключові слова: Правобережна Україна, земські установи, повітова управа, відділи, народна освіта.

Постановка проблеми. В сучасній Україні велике значення має вдосконалення політичної системи та проведення масштабних суспільно-політичних і соціально-економічних реформ. Вдосконалення місцевого самоврядування в Україні зумовлює інтерес до вивчення світового і вітчизняного досвіду у цій сфері діяльності. Розвиток територіальної самоорганізації населення є важливою складовою суспільного поступу, показником правової культури громадян, їх національної свідомості, громадської і господарської активності. У світлі цих завдань сучасності необхідно наукове вивчення історичного досвіду розвитку

органів земського самоврядування в українських землях на початку ХХ ст. та вплив діяльності земств на підвищення рівня культури та освіти українського населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суттєвий внесок у наукову розробку визначеного питання зробили такі дослідники як В. Андрієвський [1], О. Бакуменко [2], М. Копиленко [13], Л. Корж [14], О. Реєнт [19], А. Терниченко [23] та інші.

Дослідники ліберального напрямку такі як А. Васильчиков, В. Безобразов, Б. Чичерин у своїх роботах пропагували і намагалися пристосувати

до українських умов поширені на той час в Європі громадську та державницьку теорії самоврядування. Погляди лібералів поділяв М. Драгоманов, який в роботі «Листи на Наддніпрянську Україну» виклав свої погляди на розвиток земської освіти в Україні [6].

Варто відзначити наукові праці С. Різниченка [17; 18] та Л. Дровозюк [7], присвячені деяким аспектам діяльності земств українського Правобережжя. Так, С. Різниченко у публікаціях «Земства Правобережної України: структура та основні напрямки діяльності» та «Запровадження земств на Правобережній Україні» дослідив історію введення земських установ на українському Правобережжі. Л. Дровозюк у монографії «Земства і народна школа на Правобережній Україні у 1904–1920 рр.» розглянула освітню діяльність земських установ українського Правобережжя переважно у галузі подолання неписьменності населення, розвитку професійної освіти. В роботах В. Шандри, О. Рубльова, В. Литвина, В. Верстюка висвітлено важливі питання історії земських установ Правобережної України. В. Шандра у дослідженнях, присвячених адміністративним установам краю XIX – початку XX ст., розглянула царську політику щодо земств на українському Правобережжі та вплив на неї польського повстання 1863 р. В роботах В. Литвина, В. Верстюка аналізується урядова політика щодо земств під час Першої світової війни, роль земств в організації національного життя в Україні за доби Української революції. Розробка вченими історії земств Правобережної України продовжується й наш час.

Постановка завдання. Простежити основні напрямки та ефективність гуманітарної діяльності земських установ на Правобережній Україні на початку XX ст. Дослідити розвиток культурно-освітнього простору Правобережної України на початку XX ст.

Вклад основного матеріалу дослідження. Розвиток продуктивних сил регіону на початку XX ст. був неможливий без подолання неписьменності населення та загалом піднесення його освітнього рівня. Сприяння розвитку народної освіти було невід’ємною складовою діяльності земств правобережної України. Повноваження земських установ у цій галузі формально були обмежені сприянням матеріально-господарському забезпеченню роботи освітніх закладів, проте фактично земства у своїй освітній діяльності виходили за межі компетенції і знаходили інші способи впливу на освітню галузь, зокрема, пропагандою ідей

освіти, розбудовою загальнодоступних освітніх закладів для населення, як-от: шкіл грамотності, народних бібліотек-читален тощо. Діяльність земств в освітній галузі відбувалася у таких основних напрямках: сприяння впровадженню загального початкового навчання в краї, поширенню позашкільної освіти, розвитку професійної (сільськогосподарської) освіти, піднесенню агрокультури місцевого селянства.

На початку 1900-х р. Міністерство народної освіти розробило проект переходу до загального початкового навчання. Передбачалося збільшити державні кошти, що виділялися земським установам на облаштування та утримання початкових шкіл. Земствам було запропоновано активно сприяти впровадженню загального початкового навчання і звертатися у разі потреби за позиками до уряду. У майбутньому уряд не заперечував проти передачі земствам права контролю за розвитком народної освіти в країні. У 1908 р. уряд зобов’язав Міністерство освіти відшкодовувати земствам чверть їх видатків по розвитку народної освіти [1, с. 100].

Земська діяльність у шкільній справі мала особливе значення для Правобережної України, де освіта перебувала в занедбаному стані. З 560 волостей краю у 120 не було жодної школи – ані церковної, ані міністерської, у 239 волостях було по одній школі. В 1911 р. у Волинській губернії поза школою знаходилося 59,1% дітей молодшого шкільного віку, у Київській – 59,5%, у Подільській – 62,7%. Близько 80% всіх початкових навчальних закладів становили церковно-парафіяльні школи. Рівень письменності населення в краї становив 16,9%, тоді як в усій Україні він дорівнював 21,2% [2, с. 40–44].

Перед земськими установами Правобережної України постало завдання у кожній губернії відкрити щонайменше 4,1–4,7 тисячі шкільних комплектів (1 комплект розрахований на 50 учнів), тобто побудувати шкіл на 205–235 тисяч учнівських місць. Передбачалося виконати це завдання протягом 10–15 рр. [10, с. 88]. Проект розбудови шкільної мережі в Київському повіті передбачав протягом 14 років до існуючих 17 земських шкіл із 53 комплектами учнів відкрити ще 207 шкіл на 455 комплектів. Школи мали бути відкриті в населених пунктах, де мешкало не менше 25 осіб дітей шкільного віку [7, с. 45].

У 1912 р. земства Правобережної України на розвиток народної освіти виділили значні кошти: у Київській губернії – 22,6%, Подільській – 21,7%, Волинській – 10,2% річних бюджетів. Шкільний

бюджет всіх повітових земств Київщини в цей час становив близько 1,5 млн. крб., з яких 32% надійшло від держави, 58% земство сплатило зі своїх власних коштів, решта надійшла від різних товариств та приватних осіб. Напередодні Першої світової війни земські витрати на освітню галузь постійно зростали, активно розбудовувалася мережа земських навчальних закладів. У 1913 р. земства трьох правобережних губерній на розвиток освіти виділили на 2,6 млн. крб. більше, ніж у 1912 р. [15, с. 102]. Протягом 1912–1914 рр. земства Поділля спорудили шкільних приміщень на 25 тис. місць. Зокрема, у Вінницькому повіті було відкрито 36 шкіл, у Проскурівському – 24, у Гайсинському – 21 [25, арк. 35]. В Київській губернії у 1912 р. Васильківське повітове земство замість 10 запланованих шкільних комплектів відкрило 20 комплектів. Більше всього земських шкіл було відкрито у Київському повіті [27, арк. 10].

За три перші роки діяльності земств відсоток писемного населення в краї зріс з 16,9% у 1911 р. до 22,3% у 1914 р. Проте вжиті заходи щодо розбудови народної освіти в краї були недостатніми. Майже третина дітей шкільного віку не могла навчатися через нестачу шкільних приміщень. Коштів на утримання шкіл, як правило, не вистачало. В багатьох школах видатки на опалення в рік не перевищували 20 крб., тому в сільських школах завжди взимку було холодно, через що часто припинялися заняття [1, с. 30–33].

З початком Першої світової війни через нестачу коштів, дорожнечу будівельних матеріалів темпи розбудови шкільної мережі різко знизилися. Кам'янецьке повітове земство Подільської губернії у 1914 р. змогло відкрити лише 8 шкільних комплектів. Вінницьке повітове земство у 1915 р. побудувало лише дві школи. Всього земства Правобережної України до 1917 р. побудували понад 700 шкіл, що становило 25% від запланованої чисельності [4, с. 17–18].

Значну увагу земства Правобережної України приділяли розвитку позашкільної освіти в краї. Її розглядали як органічну складову народної освіти. З 1917 р. при управах організувалися відділи позашкільної освіти. Завданням відділів було готувати інструкторів позашкільної освіти та лекторів. Для забезпечення роботи названого відділу при управі було відкрито музей і наукову бібліотеку. Важливе місце у позашкільній освітній роботі земств займало відкриття шкіл грамотності. Земці зазначали, що масова неписьменність селян заважає проведенню просвітницьких заходів [7, с. 22–26]. У Черкаському повіті в 1912 р.

при земських школах були організовані вечірні заняття для дорослих селян по 2–3 години на день з 15 жовтня по 15 вересня, за що вчителі шкіл отримували від земства додаткову платню у 200 крб. Земства Поділля відкривали у 1919 р. вечірні курси грамотності для селян [26, арк. 18].

До земських заходів сприяння розвитку позашкільної освіти, зокрема, відносилася організація мережі народних бібліотек у селах. Часопис «Світло» у 1913 р. повідомляв, що Канівське повітове земство виділило на утримання безкоштовних бібліотек для селян 2422 крб. [8, с. 70]. У 1914 р. Київське губернське земство прийняло рішення виділяти щороку на влаштування сільських бібліотек 1200 крб. В 1917 р. це земство виділило на улаштування народної бібліотеки-читальні в с. Липовці Київського повіту 200 крб. [8, с. 35].

Серед земських заходів по розвитку позашкільної освіти чільне місце посідало відкриття у селах народних будинків, які розглядалися земством як осередки пропаганди освіти та культури у селах. Завданням цих будинків було згуртування селянства, залучення його до громадського життя та сприяння піднесенню його культурного рівня. У 1914 р. Київське губернське земство розробило проєкт мережі народних будинків в краї. В кожному повіті планувалося відкрити кілька народних будинків, які мали об'єднати всі місцеві культурно-просвітні сили. Всього в губернії напередодні Першої світової війни передбачалося відкрити 12 народних будинків. У 1916 р. це земство виділило на розвиток народних будинків 30 тис. крб.

Чільне місце в освітній діяльності земств Правобережної України посідали заходи щодо піднесення аграрної освіти селян. Земські установи краю з перших кроків своєї діяльності наполегливо працювали над піднесенням агрокультури селянського господарства, адаптацією селянина до ринкових умов. Завдання піднесення товаризації сільського господарства на початку ХХ ст. вимагало інтенсифікації селянського виробництва. Перехід на хутірську систему висував проблеми стійлового утримання худоби, заведення раціональної системи рільництва, угноєння полів тощо [24, с. 408–409].

Земська агропропаганда включала широке коло питань: ознайомлення сільських виробників з новачками агрономії, організація екскурсій, виставок, видання та розповсюдження сільськогосподарської літератури тощо. Для проведення агропропаганди земцями влаштовувалися бесіди, лекції, консультації, конкурси на краще ведення

господарства, організовувалися взірцеві господарства, виставки новітніх знарядь сільськогосподарської праці, кращих сортів рослин, племінної худоби тощо. Активну агропросвітницьку роботу з селянами проводили земські агрономи, в обов'язки яких входило поширення серед селян сільськогосподарських знань. Агрономи організовували показові поля та взірцеві господарства, залучали селян на вечірні курси, поширювали серед селян агрономічну літературу. Селянам, які погоджувалися віддати свої ділянки під показове поле і працювати на ньому під керівництвом агронома, земства безкоштовно надавали сільськогосподарські машини, кращі сорти насіння [3].

У Волинській губернії в 1912 р. було організовано 46 показових полів та 2290 показових ділянок [5, с. 4]. Активно працювали земські агрономи Київщини. В 1913 р. під їх керівництвом в усіх 12 повітах Київської губернії проводилися колективні досліди по використанню мінеральних добрив. Господарі, які застосовували у своїй праці новітні методи господарювання, всіляко заохочувалися земством. «Киевская земская газета» повідомляла, що на агрономічній нараді при Чигиринській повітовій управі, яка відбулася у травні 1913 р., було вирішено преміювати господарів за зразковий обробіток ґрунту, польове травосіяння, стрічкові посіви проса, використання добрив, зразкове садівництво, городництво, промислове тваринництво, загальну організацію господарства. Переможців конкурсів нагороджували грошовими преміями (від 10 до 100 крб.), сільськогосподарськими книгами, медалями, новітніми знаряддями праці тощо [28, арк. 8].

Популярністю серед правобережних селян користувалися агрономічні читання та курси. Вони проводилися переважно в зимовий період, коли селяни мали більше часу, вільного від господарських справ. Для їх проведення використовувалися приміщення земських шкіл. Інформація про чергові сільськогосподарські читання систематично оголошувалася через земську пресу. На Волині земствами в 1912 р. було проведено 15 сільськогосподарських читань в 224 населених пунктах, які відвідало 13578 селян з навколишніх сіл. Лекції читалися з тваринництва, бджільництва, хмелярства, садівництва. Програми агрономічних курсів включали актуальні питання сільськогосподарського виробництва в краї. У Волинській губернії на вечірніх курсах

мешканців села Дубінка Каменецького повіту на Поділлі протягом 1912 р. було прочитано вісімнадцять лекцій на такі теми: «Бур'яни та боротьба з ними», «Загальні правила підготовки ґрунту під різні рослини», «Будівля плугу», «Правила плужної оранки», «Чому багатопільна система ліпша за трипільля», «Угноєння ґрунтів», «Кукурудза та американський пар» та інші. Вінницька повітова управа провела 80 лекцій на теми обробітку ґрунту під озими та ярові, про рядковий посів, про внесення добрив. У більшості випадків земські сільськогосподарські курси користувалися популярністю серед селян [26, арк. 13–20].

Висновки. Отже, освітня діяльність земств Правобережної України сприяла піднесенню культурно-освітнього рівня населення регіону, подоланню його неписьменності. Земствами краю було розроблено плани запровадження у регіоні загального початкового навчання, розвитку позашкільної освіти. Значні зусилля доклали земства Правобережної України для піднесення народної освіти в краї. Було здійснено низку заходів щодо запровадження загального початкового навчання, розбудови системи позашкільної освіти. Напередодні Першої світової війни в регіоні активно велася розбудова шкільної мережі, відкривалися бібліотеки-читальні для селян, народні будинки, здійснювалася активна освітня пропаганда. Значну увагу земства українського Правобережжя приділили пропаганді агрономічних знань серед селян, організовували народні читання, вечірні курси, постійно діючі та пересувні виставки новітніх сільськогосподарських знарядь, конкурси кращого ведення господарства, екскурсії до сусідніх губерній та за кордон, відкривали професійні (сільськогосподарські) навчальні заклади, розповсюджували спеціальну літературу тощо.

Успішною була діяльність земських установ Правобережної України в галузі збереження етнокультурної спадщини регіону. Земства сприяли збереженню, відновленню та поширенню надбань матеріальної та духовної культури українського народу, зокрема, підтримували та заохочували кустарні промисли, відкривали етнографічні музеї, фінансували видання літератури та шкільних підручників українською мовою, сприяли впровадженню у навчання в школах краю рідної мови, опікувалися пам'ятками культури, фінансували заходи з українізації місцевого культурного життя.

Список літератури:

1. Андрієвський В. З минулого: В 2 т. Т. II. Від гетьмана до Директорії. Берлін: Видавн. «Українське слово», 1923. 307 с.
2. Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина XIX–XX ст.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.06. Харків, 1999. 224 с.
3. Вановська І.М. Культурно-просвітницька діяльність земств Київської, Волинської та Подільської губерній на початку XX ст. *Історико – філософські дослідження молодих вчених. Матеріали V всеукраїнської Науково – практичної – конференції. 26 квітня 2018 р.*, Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка, Суми. 2018. С. 28–31.
4. Висліди з сільськогосподарського і поземельного перепису 1917 р. на Волині. *Волинська народна газета*. 1918 р. № 34. С. 17–18.
5. Владимир-Волинское уездное земское собрание 2-й очередной сессии. 15–17 ноября 1912 г. Владимир-Волинский: без вид., 1913. 57 с.
6. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну. *Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – Т. 1*. К.: Наукова думка, 1970. С. 428–482.
7. Дровозюк Л. М. Земства і народна школа на Правобережній Україні у 1904–1920 рр. Вінниця: «Універсум», 1997. 48 с.
8. Доклады и журналы XII-го чрезвычайного Винницкого уездного земского собрания. Винница: Новая типогр. Пойлишер, 1917. 54 с.
9. Засідання 2-го чергового зібрання губерніяльної Народної Ради *Життя Поділля*. 1919 р. № 84. 29 березня. С. 2–3.
10. Календар і записна книжка кореспондента Київської губерньської народньої ради на 1918 рік. К.: Друкарня Київської губерньської народньої управи, 1918. 278 с.
11. Київські губерньські земські збори. *Киевская земская газета*. 1917 р. № 13–14. С. 408–409.
12. Кооперативный сбыт хлеба. *Экономическая жизнь Подолии*. 1914 р. № 3. С. 88.
13. Копиленко М., Копиленко О. Місцеве самоврядування і місцева адміністрація Української гетьманської держави. *Місцеве та регіональне самоврядування в Україні*. К., 1992. Вип. 3. С. 22–26.
14. Корж Л.В. Освітня діяльність земств Харківської губернії (в кінці XIX – на початку XX ст.): Автореф. дис. канд. пед. наук: К., 1999. 19 с.
15. Народное образование в Киевской губернии. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1913 р. № 12. С. 145–221.
16. Обзор Волинской губернии за 1911 г. Житомир: Волинская губернская типография, 1912. 102 с.
17. Різниченко С. Я. Запровадження земств на Правобережній Україні *Київська старовина*. 1999. № 4. С. 142–150.
18. Різниченко С. Я. Земства Правобережної України: структура та основні напрямки діяльності. *Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19–20 листопада 1996 р.)*: У 2 ч. Ч. 1. К., 1997. С. 177–182.
19. Реєнт О.П. Українські визвольні змагання (початок XX ст. – 1921 рік): події на східних теренах національної території. *У робітнях історичної науки*. К.: Просвіта, 1999. 272 с.
20. Развитие сельскохозяйственной кооперации в Киевской губернии. *Вісник I Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду*. 1917 р. № 6. С. 40–44.
21. Сельское хозяйство в 1915 году. *Киевская земская газета*. 1916 р. № 1. С. 6–9.
22. Сквирская сельскохозяйственная выставка. *Киевская земская газета*. 1912 р. № 33. С. 10–13.
23. Терниченко А. Особенности культурно-агрономической работы на Украине. *Украинская жизнь*. 1913 р. № 10. С. 13–20.
24. Труды совещания крестьянских деятелей Юго-Западного края. 1–8 апреля 1909 г. К.: без вид., 1909. 549 с.
25. Учредительное собрание уполномоченных земств Киевского товарищества западных земств по продаже сельскохозяйственных машин. *Киевская земская газета*. 1913 р. № 7. С. 10–11.
26. Центральний державний історичний архів України м. Київ. (Далі – ЦДАК України.). Ф. 442. Оп. 656. Спр. 132.
27. ЦДАК України. Ф. 275. Оп. 2. Спр. 21.
28. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 423.

Vanovska I.M., Khan Ye.V. ACTIVITIES OF ZEMSTVOS IN RIGHT-BANK UKRAINE AGAINST THE BACKGROUND OF CULTURAL AND EDUCATIONAL SPACE (BEGINNING OF THE 20th CENTURY)

The article analyzes the making and functioning process of zemstvo institutions in the history of Ukraine at the beginning of the 20th century in terms of the cultural and educational space of national local self-government. It traces the practical measures of zemstvos in terms of organizational plan to expand the representative base and social responsibilities of their own structural units in 1911–1920 on the Right Bank.

The main achievements of the zemstvos in the field of education on the Right Bank were constant financial support for primary schools, publication of special literature, and arrangement of libraries. The duality of management and subordination of the region's elementary schools also led to a corresponding faculty training system: teachers were trained for the public schools of the Ministry of Public Education at training institutes, seminaries, etc. Development of the local public administration system in Ukraine at that time took place in the lack of its own statehood and was regulated by imperial regulations. However, the political, social and economic specifics of Right-bank Ukraine largely determined the chronological and substantive correction of the zemstvo reform in the region. At the same time, the relevant legal provisions defined only the general tasks of zemstvo institutions, the rules for their formation, and obligatory duties. The activities of the right-bank Ukrainian zemstvos demonstrate the process of mastering the legislation of the Russian Empire on local self-government in practice, taking into account conditions of a particular region.

Starting their activities in the field of culture and public education, zemstvos, having no experience in this area while constantly facing a lack of funds and legislative prohibitions from the Russian government, went a long way from being unsystematic to establishing primary schools, publishing special literature and newspapers, as well as arranging libraries. The zemstvos of the Ukrainian provinces of the Russian Empire did not stop at theoretical knowledge. The range of their educational activities also included practical activities on demonstration fields, the work of agricultural councils and bureaus, congresses of agricultural landowners and exhibitions of their achievements.

Key words: *Right-bank Ukraine, zemstvo institutions, district administration, departments, public education.*